

Refundar el cosmopolitisme

Yves Charles
Zarka

Traducció de Josep Monserrat Molas
i Leire Sales Salvatierra

UBe

Filosofia UB

Índex

Introducció. La responsabilitat cosmopolita per la humanitat	9
I. Deducció de la idea cosmopolita	13
II. Exposició de la idea cosmopolita	17
III. Aplicació de la idea cosmopolita (1): el dret de resistència des del punt de vista cosmopolita . .	43
IV. Aplicació de la idea cosmopolita (2): el principi de precaució	61
V. Vers un humanisme cosmopolita	71
Conclusió. Del cosmopolític al polític: la frontera, l'estranger, l'emigrant	83

Introducció

La responsabilitat cosmopolita per la humanitat

La responsabilitat per la humanitat és aquesta responsabilitat suplementària, indirecta, que s'afegeix a aquella altra, directa, dels nostres actes individuals o col·lectius, privats o públics. Això vol dir que, quan actuem, no només ens comprometem com a homes o com a ciutadans d'un estat determinat davant d'un altre home o d'una col·lectivitat, sinó també com a ciutadà del món davant de la humanitat sencera, solidaris d'aquesta humanitat, lligats al món vivent tot sencer.

Aquesta responsabilitat suplementària és cosmopolita, és a dir, que troba el seu fonament ontològic i jurídic en la pertinença de l'home a la humanitat i d'aquesta al món dels vivents. La pertinença i la solidaritat de l'home davant del conjunt del món dels vivents no és sols un lligam vital o biològic, sinó que és el fonament preoriginari, preegològic, d'una responsabilitat no només davant del proïsme, sinó també de tota la humanitat present i futura i dels vivents en general. Aquesta responsabilitat no és solament moral; és jurídica, deriva en drets i deures cosmopolites, és a dir, universals, susceptibles de ser reconeguts racionalment, perquè són resultat de la reflexió sobre el lligam de pertinença i de solidaritat amb el món vivent.

El cosmopolitisme és una idea molt antiga, nascuda en la filosofia estoica, en la qual consistia a tenir el Cosmos per una ciutat en sen-

tit propi, no metafòricament, i considerar l'home com a ciutadà del món. Ara bé, es tracta de refundar aquesta noció a partir de la reinscripció de l'home en el conjunt del món vivent,¹ on hi ha una responsabilitat particular en la mesura que la seva existència no se circumscriu a la immediatesa del present, sinó que pensa i es pensa a si mateixa en funció del passat i del futur, i en la mesura en què el seu saber i la seva tècnica li han donat una superioritat considerable susceptible de construir però també de degradar i fins i tot de destruir les condicions mateixes de la seva existència terrestre, tant les de la humanitat present i futura com les del món dels vivents.

El cosmopolitisme, repensat d'aquesta manera, lluny de conduir a una destitució de l'home, a un antihumanisme naturalista, obre, per contra, la possibilitat d'un altre humanisme, que ja no és aquell de l'home aïllat, separat dels altres vivents no humans, sinó el de l'home reinscrit en la naturalesa. En aquest sentit, la dignitat de l'home, lluny de posar-lo en posició de dominació i de superioritat, li confereix una responsabilitat peculiar. L'humanisme així repensat és cosmopolita, i és responsable per la humanitat i el conjunt del món vivent.

Aquesta refundació del cosmopolitisme constitueix la primera part d'un projecte filosòfic exposat en el meu llibre *La inapropiabilitat de la Terra*, que té per objectiu assolir el principi a partir del qual sigui possible redefinir les tasques de la filosofia en relació amb els

1 Aquesta posició s'oposa a l'estoïcisme, que fonamentava el cosmopolitisme en la distinció i la posició jeràrquicament superior de l'home posseïdor del *logos* —de la raó—, que l'apropava als déus i el separava dels vivents en general. El *logos* fonamentava per als estoics la possibilitat d'una ciutat universal dels homes i dels déus. En el marc del cosmopolitisme que aquí es repensa, és el concepte de responsabilitat per la humanitat i el conjunt del món vivent el que, a la vegada, marca el propi de l'home i el reinscriu en el món dels vivents.

reptes del nostre temps.² La segona part d'aquest projecte, la constituirà un tractat polític i, la tercera, una ètica.

El present llibre, el formen cinc moments: una deducció *a priori* de la idea cosmopolita a partir del concepte d'humanitat, una exposició de la mateixa idea que tracta de mostrar els atzucacs a què menen certs usos contemporanis, però també, i sobretot, les considerables fonts filosòfiques de la cosmopolítica. Aquesta explicació està seguida de dues aplicacions ben diferents de la idea cosmopolita: l'una, dedicada a fonamentar de cap i de nou el dret de resistència a l'opressió o a la sobreexplotació; l'altra, al sentit cosmopolita del principi de precaució.³ Finalment, el darrer capítol tracta d'obrir el camí cap a la idea d'un humanisme cosmopolita.

2 Yves Charles ZARKA, *L'inappropriabilité de la Terre*, París: Armand Colin, 2013.

3 Aquests dos primers capítols van ser objecte d'una primera publicació a *Archives de Philosophie*, 75, 2012. El capítol sobre el principi de precaució és la reelaboració d'un treball anterior aparegut a la *Revue de Métaphysique et de Morale*, 4, 2012.

I

Deducció de la idea cosmopolita

La idea cosmopolita recobreix tot allò que concerneix la humanitat en tant que tal i no només una part d'ella. La humanitat no és una abstracció, sinó que és el principi que fa que un ésser humà sigui idèntic a qualsevol altre. Però cal entendre bé aquesta identitat. «Cada home», deia Montaigne, «porta sencera la forma de la humana condició.» Tanmateix, aquesta forma no és pas un gènere que seria seguidament especificat per una diferència, sinó que és immediatament singular. La forma humana és singular segons el codi genètic fins a la complexió intel·lectual més elaborada, passant, és clar, per la història personal, social, cultural, política. Que la forma humana sigui singular vol dir igualment que la identitat humana, lluny d'oposar-se a la diversitat, és immediatament diversa. La identitat de la identitat no és la identitat, sinó la diferència. Hi ha milers, milions de maneres de ser un home, com també d'ésser inhumà.

Ara bé, que és el que importa a la humanitat en tant que tal? És la Terra, el seu correlat. La Terra que, segons Kant, per la seva rodonesa fa els homes pròxims els uns dels altres, encara que semblin llunyans. El *global village* d'Internet no és més que la traducció electrònica del que sempre ha estat: la Terra és la vila planetària dels homes. Però la Terra no és només humana, també és animal i vivent. Terra vivent dels vivents, en la qual l'home té una responsabilitat particular en la mesura en què la seva condició li permeti d'arren-

car-se d'una existència immediata per a pensar-se, triar-se i, més enllà de si mateix, configurar el món en què viu. La Terra no és pas sols un lloc de residència o de desplaçament, sinó la dimensió fonamental a partir de la qual nosaltres existim, actuem, pensem. Ella és, així, l'horitzó a partir del qual tot viatge fora del globus terraqüi pot ser pensat (Husserl).

Però aquesta Terra no és només simplement un encadenament de representacions o una varietat de fenòmens que es despleguen davant d'un *ego*. La Terra és primer de tot material i natural: muntanyes, planures, cursos d'aigua, grutes, però també glaceres, terres àrides, deserts, etc. Cal sortir de l'egologia fenomenològica o de qualsevol altra. La responsabilitat de la humanitat no concerneix una terra fenomènica, sinó la Terra natural i vivent a partir de la qual nosaltres som.

Tanmateix, la idea de responsabilitat suposa l'alteritat. Es dirà que aquesta alteritat és donada en la relació de l'home amb la Terra o la natura? La resposta a aquesta qüestió ha de ser negativa. No se sabria projectar tal qual els drets sobre la natura animal o la natura en general sense antropomorfisme. La responsabilitat per la Terra, que s'estén al conjunt del món vivent, s'ha de fonamentar sobre les relacions dels humans els uns envers els altres, en tant que pertanyen a la humanitat. Pot fonamentar-se igualment, com ha mostrat Hans Jonas, en la relació de les generacions humanes actuals amb les generacions futures que, certament, encara no existeixen, però respecte de les quals és raonable pensar que tenim certs deures.

Així, desplegar el concepte d'humanitat és posar en evidència la noció de responsabilitat i, amb ella, les nocions de deures i drets, és a dir, desplegar una problemàtica que no és solament moral, sinó també jurídica. Ara, aquests deures i aquests drets poden ser legítimament anomenats naturals. No depenen pas de la legislació positiva d'un estat, ni de convencions internacionals, ni tampoc de cos-

tums o tradicions. Constitueixen la dimensió pròpiament universal de l'existència humana. Els estoics parlaven de «la ciutat comuna dels homes i dels déus» —nosaltres diríem més aviat: la ciutat comuna dels homes i de la totalitat dels vivents, confiada a la responsabilitat humana.

Però aquesta ciutat existeix de fet? La resposta a aquesta qüestió ha de ser igualment negativa. El cosmopolitisme contemporani ha d'assumir la mutació que ha realitzat el pensament modern, i en particular Kant, en la perspectiva cosmopolita: el pas de la idea d'una ciutat còsmica existent i governada per la raó a la idea d'un principi regulatiu de la raó política. La ciutat natural comuna no existeix mentre la Terra és l'objecte d'apropiació i de depredació per part dels homes, sinó que ha de regular des d'ara els nostres judicis i les nostres accions en referència als individus, però també a les agrupacions econòmiques o a les unitats polítiques (estats). El cosmopolitisme no és pas allò polític (en el sentit d'estatal), sinó que és metapolític i, en tant que tal, principi regulador pràctic d'allò polític.

Es veu, doncs, el camp considerable que s'obre al pensament cosmopolita: la relació amb la natura i el món vivent, la idea d'una justícia universal pensada a partir de la humanitat com a subjecte que és superior al poble o a l'estat com a subjecte. D'aquesta jerarquia es pot extreure la idea d'un dret de resistència dels pobles contra l'opressió, l'equitat territorial, el dret a viure dignament dels fruits de la Terra en el lloc que s'habita, sense oblidar, certament, la llei d'hospitalitat, que per a Kant constitueix l'únic contingut del dret cosmopolita.

Aquest camp considerable del cosmopolitisme torna a posar la qüestió de la seva relació amb allò polític, és a dir, amb els pobles, les nacions, els estats, l'existència dels quals és de cap a cap històrica. El cosmopolitisme no coneix fronteres, allò polític neix amb les fronteres. La gènesi d'allò polític és la gènesi de les fronteres per

les quals es constitueixen els pobles i els estats: identitats col·lectives, costums, llengües nacionals, lleis, tradicions, etc. Però una frontera no és un mur, sinó que és la condició de la distinció entre els uns i els altres, però també el lloc del retrobament i del reconeixement.¹ Cadascun dels dos nivells té la seva legitimitat: el cosmopolitisme sense fronteres i allò polític amb fronteres. No es poden confondre sense greus conseqüències. Simplement, cal que hi hagi subordinació d'allò polític a allò cosmopolític. És a partir d'aquí que esdevé possible jutjar, criticar i, fins i tot, resistir i intervenir contra un poder polític que malmet la seva responsabilitat envers el món vivent o envers la humanitat en el seu propi poble o en un altre.

1 Vegeu el meu article «Frontières sans murs et murs sans frontières», *Cités*, 31, «Murs et Frontiers», París: PUF, 2007. Aquest text comporta un elogi de la frontera que s'avança en alguns anys al que reprendrà Régis DEBRAY en el seu *Eloge des frontières*, París: Gallimard, 2010.

II

Exposició de la idea cosmopolita

I. ELS EQUÍVOCS DEL COSMOPOLITISME CONTEMPORANI

No es pot negar que avui hi ha un increment de l'interès per la idea cosmopolita. Aquest increment resulta de la consciència de l'extensió al món sencer d'un cert nombre de problemes que agafen relleu, des de fa alguns decennis, des de dimensions locals, regionals o nacionals. De fet, el que s'anomena mundialització o globalització sosté aquest fenomen i sembla ser, des de molts punts de vista, a l'origen del ressorgir d'aquest problema. Això no vol dir que estigui fora de tota ambigüitat, ja que el cosmopolitisme, en el seu sentit original i positiu, ben bé podria ser una cosa del tot diferent i fins i tot oposada radicalment a la mundialització econòmica, financera i, fins i tot, cultural. Això passa perquè el cosmopolitisme avui està afectat d'un gran equívoc: pot pensar-se com a continuació de la mundialització o, al contrari, com la seva crítica radical.

En la continuació de la mundialització, es dirà que el caràcter, d'ara endavant mundial, de l'economia i les finances, la constitució d'una societat civil global i la necessitat de tractar en un pla universal les qüestions d'igualtat i de justícia, territorials o personals, són qüestions de fet. Caldria encara afegir la urgència dels problemes mediambientals, lligats a la presa de consciència que aquests no podrien trobar solució, en la major part, en el pla nacional. La mun-

dialització dels riscos mediambientals (per exemple, els nuclears) o polítics (per exemple, els terroristes) fa esclatar igualment els marcs jurídics nacionals. Aquests també són subvertits pels nous mitjans de comunicació i d'informació: les xarxes comunicatives o les xarxes socials permeten suprimir les distàncies i respondre, comunicar o ser informat del que passa en el mateix instant des de l'altra banda del planeta. Aquests fenòmens agafen una dinàmica mimètica que sembla portar directament a una renovació del cosmopolitisme. És el que Ulrich Beck anomena un procés de cosmopolitització de fet, o «realisme cosmopolita», en el seu llibre *Què és el cosmopolitisme?*¹ És també el motiu pel qual, segons Beck, el cosmopolitisme, avui, deriva menys d'un ideal filosòfic i normatiu que d'una sociologia de les transformacions econòmiques, socials, polítiques, jurídiques o d'altres. Els darrers decennis haurien fet necessària l'aparició d'una «òptica cosmopolita» que exigeix la superació de l'«òptica nacional» de l'estat territorial. El nostre món contemporani ens portaria així, pel seu moviment propi, a superar la perspectiva «carcerària» i bel·licosa dels estats nació per portar-nos a considerar la societat i la política a una dimensió global. D'altra banda, aquesta cosmopolitització de fet estaria lligada al naixement d'una nova afectivitat, l'«empatia cosmopolita», la qual, sense substituir l'«empatia nacional», vindria a donar-li un altre matís, una altra direcció, en particular replantejant de nou la qüestió de la relació amb els altres. Ulrich Beck defineix així l'òptica cosmopolita: «En un món de crisis globals i de perills produïts per la civilització, les antigues distincions entre interior i exterior, entre nacional i internacional, entre nosaltres i els altres, perden tota la seva validesa i tenim necessitat, per a sobreviure, d'un nou realisme cosmopolita».² Aquesta òptica permetria te-

¹ Ulrich BECK, *Qu'est-ce que le cosmopolitisme?*, París: Aubier, 2006.

² *Ibid.*, p. 32.

matitzar processos multidimensionals: formes de vida transnacionals variades, la nova importància d'actors no estatals, l'emergència de lluites mundials pels drets humans, el dret al treball, l'eradicació de la pobresa. Permetria també el reconeixement d'identitats transnacionals noves que derivarien de pertinences múltiples i obrien el camí cap a concepcions igualment transnacionals d'un mateix i dels altres.

Però no pot faltar preguntar-se: si aquests fenòmens són ben reals, cosa que és indiscutible, per què usar per a pensar-los un concepte tan antic i, segons com es miri, tan compromès com el de cosmopolitisme? Això voldria dir que, per a pensar el món que està fent-se, caldria remuntar-se al pensament grec? És aquest el que ens proporcionarà els mitjans dels quals avui no disposem? Així doncs, hi ha una paradoxa que és important subratllar: l'ús contemporani de la noció de cosmopolitisme sovint s'oblida de la seva concepció antiga en l'estoïcisme. El renovellament modern del cosmopolitisme, en Kant particularment, és també igualment ignorat o reduït. Tot passa com si, en un bon nombre d'autors, la renovació del cosmopolitisme reposés sobre l'esborrament, per no dir la pura i simple ignorància, de la història filosòfica del concepte.

El resultat més directe d'aquest fenomen és la més gran confusió. Com si el mot, amb la sola seducció verbal, amb l'associació de *cosmos* i de *polis*, fes inútil la seva definició. Així, Ulrich Beck creu poder pensar sociològicament el cosmopolitisme sense cap referència seriosa a l'origen d'aquesta noció. Es tracta, per a ell, d'una tria deliberada: «Per dir-ho de manera simplificada, el terme “realista” s'assimila aquí (com en tota l'argumentació que precedeix) al de “sociològic”; deslligat de la seva prehistòria filosòfica, el cosmopolitisme realista ha de relacionar-se a un problema fonamental de la segona modernitat: com les “societats”, en la crisi global d'interdependència, aborden les nocions d'“alteritat” i de “fronte-

ra”». ³ Certament, Beck es refereix de vegades a Kant, Jaspers, Arendt i d’altres, però només és una manera de subratllar la novetat de la seva proposta. La suposada prehistòria de la noció s’usa *a contrario* per a marcar la ruptura realitzada per la noció sociològica. Se segueix que la noció de cosmopolitisme hi queda incerta i confusa. Malgrat tots els seus esforços, no es veu amb claredat en què el cosmopolitisme es distingeix de la mundialització, i el ciutadà del món del *global manager* que viatja en avió per tot el món i que arreu se sent com a casa. D’altra banda, si el cosmopolitisme no designa altra cosa que la mundialització, per què no quedar-se amb aquest darrer terme, sobretot si se l’entén en una relació de ruptura amb la història filosòfica del primer?

No hem de creure, tanmateix, que el projecte d’Ulrich Beck sigui l’únic a situar-se deliberadament en aquest atzucac. Hi ha casos més greus. Isabelle Stengers, per exemple, que ha escrit, sembla, set llibres sobre el cosmopolitisme, ⁴ fa aquesta estranya declaració: «M’he de confessar culpable, perquè ignorava l’ús kantianista quan, el 1996, quan treballava en el primer volum del que havia d’esdevenir una sèrie de set *Cosmopolitiques*, aquest terme se’m va imposar. I, quan vaig descobrir que el terme “cosmopolita” afirmava la confiança kantiana en el progrés general del gènere humà que trobaria la seva expressió en l’autoritat d’un *ius cosmopoliticum*, ja era massa tard. Aquest mot havia pres per a mi la seva pròpia necessitat i vida». ⁵ Així, el terme «cosmopolitisme», format en la ignorància cega de Kant, designa un esclat del Cosmos en mons múltiples i di-

3 *Ibid.*, p. 100.

4 Llibres publicats a «La Découverte – Les Empêcheurs de Penser en Rond».

5 Isabelle STENGERS, «La proposition cosmopolitique», a «L’émergence des cosmopolitiques», revista *Recherches*, sota la direcció de Jacques Lolive i Olivier Soubeyran, París: La Découverte, 2007, p. 46. Aquest volum dóna definicions ben diverses i absurdes de cosmopolitisme, fins al punt que la seva lectura té el risc de

vergens. Pel que fa al ciutadà del món, és reemplaçat per la figura de l'«idiota» construïda per Deleuze a partir de Dostoievski i definida així: «L'idiota exigeix que no participem, que no ens sentim autoritzats a pensar-nos com a posseïdors de la significació del que sabem».⁶ Ens podem demanar certament què hi fa la figura de l'idiota, sigui quin sigui el seu interès d'altra banda, en el marc d'una reflexió sobre el cosmopolitisme.

De confusions, n'hi ha d'altres. Per exemple, en l'obra de Daniel Archibugi *La démocratie cosmopolite*,⁷ el cosmopolitisme és entès en termes d'un govern multinivell que ha de culminar en un govern mundial: «Una institució fonamental de la governació democràtica condueix a un parlament mundial».⁸ L'autor no s'adona que identifica allò polític i allò cosmopolític, és a dir, que aboleix la mateixa idea cosmopolita —tornarem sobre això.⁹

Podria continuar molta estona l'exposició de les incongruències i inconseqüències de bastants autors contemporanis sobre el cosmopolitisme. Però prefereixo treure'n el principi d'una urgència a repensar el cosmopolitisme avui, tot tornant d'entrada a dos moments clau de la seva història: l'antic —la concepció estoica— i el modern —la concepció kantiana—. Aquest retorn no deriva només d'una preocupació històrica, sinó també filosòfica i semàntica: saber d'entrada de què es parla. Però, més enllà, es tracta sobretot de mostrar

persuadir el lector sobre la total inutilitat d'aquest concepte, cosa que seria vertaderament perjudicial.

⁶ *Ibid.*, p. 47.

⁷ Daniel ARCHIBUGI, *La démocratie cosmopolitique: sur la voie de la démocratie mondiale*, París: Cerf, 2009.

⁸ *Ibid.*, p. 54.

⁹ Es troba una confusió comparable en David Held, que creu poder derivar dels principis cosmopolites la idea de la necessitat d'un govern mundial socialdemòcrata. Cf. David HELD, *Un nouveau contrat mondial. Pour une gouvernance social-démocrate*, París: Presses de Sciences Po, 2005.

l'aportació considerable d'una reconsideració filosòfica del cosmopolitisme avui dia en un context en què, en efecte, un nombre considerable de grans qüestions per a l'esdevenidor de la humanitat ha pres una dimensió universal. Però, com veurem, aquesta reflexió descança fonamentalment en la filosofia, és a dir, exagera una dimensió conceptual que no es pot reduir a la descripció dels fets i encara menys a la seva reducció al procés diferent de la mundialització. Com he dit des de l'inici, el cosmopolitisme podrà, al contrari, proporcionar la possibilitat crítica d'allò que, en la mundialització, fa perillar l'existència present o futura de la humanitat.

El cosmopolitisme dóna a la responsabilitat per la humanitat el seu fonament ontològic i jurídic. Aquesta expressió: «la responsabilitat per la humanitat», tothom ho haurà vist, està formada sobre el model d'un principi fonamental de l'ètica de Levinas, «la responsabilitat per l'altre [*responsabilité pour autrui*]». Quina relació hi ha entre aquestes dues expressions? Allò que Levinas cercava en la responsabilitat per altri no era simplement subratllar l'alteritat de l'altre i la meua responsabilitat passiva envers ell, responsabilitat sense tria possible. Allò que buscava era una dimensió de l'existència anterior a tot altre, el que s'anomenava, a *L'humanisme de l'autre homme*, el «pre-originari» —a saber, una dimensió del nostre ésser més fonamental, irrecusable, ençà de l'origen, que no depèn, doncs, ni de la voluntat ni de la llibertat—. Una dimensió més original també que el desig de perseverar en l'ésser. Aquest preoriginari és la responsabilitat per l'altre. Una responsabilitat que ens constitueix com a subjectivitat passiva: una subjectivitat de més ençà de la subjectivitat egològica. En la relació dissimètrica amb altri, abans d'haver dit «jo», hi ha l'altre. El preoriginari és la dimensió més profunda del que som, és d'ordre metafísic i moral.

Ara bé, és una dimensió del mateix ordre —diem: preoriginari— que estic cercant en el cosmopolitisme, una relació anterior a tota

altra, l'única natural i no construïda i sobre la qual tota la resta de relacions i de convencions, històriques, de diferències nacionals o d'altres, s'hi podran edificar. Però preguntem-nos: per què no quedar-nos en la responsabilitat per altri levinassiana? Almenys per tres raons: 1) Perquè la relació a l'altre és a la vegada massa rica, com a fonament de la moral, i massa pobre, per als reptes contemporanis. Què podríem construir-hi a sobre quan ens referim als desafiaments individuals i col·lectius als quals ens enfrontem avui dia? La moral és necessària però impotent per a contradir la marxa perillosa del món. 2) La responsabilitat per altri és totalment descontextualitzada: la relació amb el món és, per dir-ho així, dissolta. La relació amb l'altre es guanya al preu del món comú. 3) Aquesta responsabilitat només pot, d'altra banda, pensar-se en relació amb un altre singular i present, i no en relació amb un altre no present o encara no existent. El que manca és la dimensió col·lectiva i de futur, com la responsabilitat per les generacions futures que es troba en Hans Jonas.¹⁰ Aquests em semblen els límits de la responsabilitat per altri levinassiana que exigeixen prendre un altre camí que permeti respondre als desafiaments que s'adrecen avui dia a la humanitat i al seu món. És en aquest marc que s'ha d'entendre la noció de responsabilitat per la humanitat.

II. EL COSMOPOLITISME ANTIC I EL MODERN

Abans, però, d'emprendre aquesta reflexió sobre la responsabilitat per la humanitat, convé retornar al sentit filosòfic del cosmopolitisme antic i del modern per a mostrar les qüestions fonamentals i els seus límits.

¹⁰ HANS JONAS, *Le principe responsabilité*, París: Champs Flammarion, 1995.